

Beyazıt Yaşar SEYHAN (*)

İNANÇ TARZLARI VE DENETİM ODAĞI ARASINDAKİ İLİŞKİLER

abstract

The Relations Between Faith Styles and Locus of Control. This study surveyed the relations between faith/worldview styles and locus of control. By employing Religious Attitude Scale, the Scale of Faith/World View Styles, and Rotter’s Internal-External Locus of Control Scale, it has been carry out with 955 undergraduate students in Turkish State University. It was found that individuals with an internal locus of control are significantly higher than individuals with an external locus of control in terms of religious attitude. Moreover, -although it is not significantly- they have highly a style of “absolute faith” and significantly lower a style of “flexible faith” than the individuals with an external locus of control. In levels of Faith-styles, who are the closest to internal loci of control are the individuals with “flexible faith low- definite faith high”. As a result, while “absolute faith” is the closest to internal loci of control, “flexible faith” is the closest to external loci of control.

key words

Religious Attitude, Faith Styles, Levels of Faith Styles, and Internal-External Locus of Control.

Giriş

İnanç tarzları ve denetim odağı arasındaki ilişkiyi incelediğimiz bu çalışmada iki kavramın açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu kavramlardan birincisi, “inanç tarzları” iken ikincisi, “denetim odağıdır”. Araştırmamızın sınırları içinde ilk önce “inanç tarzları” daha sonra da “denetim odağı” hakkında biraz açıklamada bulunalım. Daha sonra bilimsel yazında dindarlık veya dini inançlar ile denetim odağı arasında araştırmalarda hangi sonuçların elde edildiğine değineceğiz.

a. İnanç Tarzları

İnanç, iman, dünya görüşü hakkında sosyal bilimlerde birtakım görüşler ortaya konmuştur. Bu görüşlerden bazıları inanç-iman arasında psikolojik bakış açısı ile bir farkın olması gerektiğini vurgular (Fowler, 1981; Kayıklık, 2005). Bazılarında ise inanç ile dünya görüşünün birbiri yerine kullanılabileceğinden bahsedilir (Ok, 2009; 2012). Fowler gibi kuramcılar inancın bireyin manevi yönünün evrensel bir boyutu olup inanç sahibi olmayan bir kişinin bulunmayacağını vurgulamışlardır. Özellikle Fowler’ın inanç gelişimi kuramı özel olarak herhangi bir iman veya dinle ilgili değildir. Bir insani eylem olarak, gelişimsel bir anlam bulma ve anlamlandırma sürecine işaret ederek herhangi bir dini inanç veya imandan bağımsız, psikolojik bir inanç kavramıdır (Sezen, 2008: 54).

Fowler’a göre “inanç; insanların kendilerini, diğer insanları, çevrelerini, daha geniş anlamda evreni ve hatta tüm varlığı var olmanın nihai gayeleri (idealler) ile hem bağlantılı hem de onlar tarafından etkilenir biçimde gelişmiş ve gelişmekte olan deneyimleme (bilme, değer verme ve kendini adama) biçimleridir” (Fowler, 1981; 1995; bkz. Ok, 2012). Fowler (1991), evrensel olarak her bireyde inanç gelişiminin sıra sektirmeden (epigenetik ilke gibi) belli aşamalar içinde gerçekleştiğini söyler. Ancak Fowler’ın kuramında sıra sektirmeden belli aşamalar içinde geliştiğini iddia etmesi bir eleştiri konusu olmuştur. Mesela, Streib’a göre (2001) epigenetik ilkeye dayalı bir aşama yerine tarz veya stile dayalı bir gelişim daha doğrudur. Belli bir aşamada olan bir birey kendinden daha önceki aşamaların bazı özelliklerini hala sergileyebilir. Ayrıca belli bir aşamaya ulaşmış orada statik bir yapıya dönmek yerine hayat boyu devam eden dinamik bir süreç anlayışı daha doğrudur. Streib’in eleştirilerine ek olarak, Fowler’ın geliştirdiği kuram üzerinde Türkiye’de bağlamında çalışmalar yapan Ok’a (2007) göre de iman gelişimi mevcut hali ile çok biçimsiz, sınırsız, gevşek, az kullanışlı (daha ampirik değer atfedilen niceliksel çalışmalarla karşılaştırıldığında) niteliksel yapısı ile yanlışlamaya açık ve teologlara hitap ediyor gözükmektedir. Yine 5. ve 6. aşama özellikleri sadece içerikte aynı gözükmektedir (2007: 152).

Ok (2012), Fowler’ın kuramına yöneltilen bu eleştirileri dikkate alarak inanç veya dünya görüşü tarzları veya şemaları ve gelişim biçimlerine yönelik

çalışmalar düzenlemiştir. Çünkü Ok'a (2012) göre inanç çok zengin ve geniş bir içeriğe sahip olduğundan ölçümü zor olabilir. Ancak inancın toplu halini sembolize eden ideolojiler ile onlara inanma biçimlerinin ölçülmesi daha kolaydır. Zaten Fowler'ın görgül çalışmalarının ölçtüğü olgu da inançtan ziyade inanca sahip olma biçimleridir. Ok (2012; 2009), Fowler'ın görüşlerini esas alarak inanç gelişimi hakkında Türkiye bağlamında yeni bir model önerisi getirmiştir. Bu modelde önerdiği inanç tarzlarından bazıları bu araştırmanın konusu olmuştur. Bu inanç tarzları "Mitsel-Literal (Kesin)", "Gerilimli (Dönüşen)" ve "Birleştirici (Esnek)" inanç tarzlarıdır (Ok, 2012).

b. Denetim Odağı

1950'lerde bilişsel psikolojinin devriminden önce kişilik sahasının iki önemli bilişsel teorisinden biri olan¹ (Pervin, 1996: 67), J.Rotter'ın "Sosyal Öğrenme Teorisi" içinde ve pekiştiricilerin kaynağı ile yakından ilgili olan "Denetim Odağı" kavramı, özellikle Amerika'da davranışçılık ekolüne alternatif başka ekoller modern psikoloji tarihinde çıkınca kişilik ve biliş üzerine yoğunlaşan birçok çalışmaya paralel olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Davranışçı yaklaşımın yararlı ama geleneksel davranışçı bakış açısının sığ olduğunu kabul eden Rotter, insan davranışlarının nedenlerinin ilkel hayvanlarınkinden çok daha karmaşık olduğunu ileri sürer. İnsanların belirli bir ortamda nasıl tepki göstereceğini tahmin etmek için algılar, beklentiler ve değerler gibi değişkenler de göz önünde bulundurulmalıdır. Rotter, insan kişiliğini ve sosyal öğrenme kuramını açıklarken "bir ortamda bireyin belirli bir davranışının ortaya çıkma olasılığında yani *davranış potansiyelinde*, bir eyleme girmeden önce bu eylemin belirli bir pekiştiricile gerçekleşme olasılığı ve pekiştirmenin taşıdığı değerın hesaplanması anlamına gelen *beklenti* ve bir pekiştirici diğerine tercih etme derecemiz olan *pekiştirme değeri* gibi değişkenlerin yer aldığını iddia eder (Burger, 2006: 525). Ayrıca teorisinde kişiliği de anlamaya çalışan Rotter (1990), kişiliği neyin şekillendirdiği, karakteri oluşturan etmenlerin ne olduğu gibi soruları cevaplamak için -tipolojik olmamak kaydı ile- denetim odağı kavramını geliştirir (Plotnik, 2009: 459).

Sosyal öğrenme kuramında pekiştiricilerin kaynağı ile de ilgilenen Rotter "arayan bulur, eken biçer, çalışan kazanır" biçiminde düşünen bazı insanlar pekiştirmenin kendi davranışlarına bağlı olduğunu düşünürler. Bazı insanlar ise pekiştirmenin dışsal güçlere yani değer verilen ödüllerin elde edilmesinin yalnızca şansa bağlı olduğunu, insanların kendi kaderinin/çabasının belirleyicisi olmadıklarını düşünmektedir (Rotter, 1966; Altıntaş ve Gültekin, 2005: 277). Birinci gruptakiler içsel denetim (kontrol) odağına (internal locus of control), ikinci gruptakiler ise dışsal denetim (kontrol) odağına (external locus of control) sahip olduğu söylenir (Rotter, 1966). Daha açık bir ifade ile birey yaptığı davranışların veya yaşadığı olayların sorumlusunu kendi dışında (mesela, kader,

şans, tanrı, diğer insanlar vb. etkenler gibi görürse bu, dıştan denetim odağına inançtır. Birey bu olayların ve davranışların sorumlusu olarak kendini görür ve sonuçları büyük ölçüde kendi davranış ve özelliklerine bağlı olarak algılırsa bu durum, içten denetim odağına inancı gösterir (Rotter, 1975; 1990; Yeşilyaprak, 2006: 242–243). Bu kavram bazen değişik adlarla adlandırılırsa da ilk kez düzenli olarak Rotter tarafından kullanılmıştır² (Altıntaş ve Gültekin, 2005: 277).

c. Dindarlık ve Denetim Odağı İlişkisi

Din psikolojisi uzmanları “dindarlığı” ve onun bir alt boyutu olarak gördükleri “dini inancı” ölçmek için çeşitli çalışmalar içine girmişlerdir. Geliştirdikleri ölçekler ile bu kavramları ölçmeye çalışmakla birlikte başka kavramlarla dindarlık ilişkilerini incelemişlerdir. Dindarlık ölçeklerinden en bilineni Allport ve Ross tarafından geliştirilen içsel ve dışsal yönelimli dindarlık ölçeğidir (1967). Bu ölçekte dindarlık, içsel dini yönelim ve dışsal dini yönelim (içsel-dışsal dindarlık) olarak iki boyutlu olarak ele alınmıştır. Bu iki boyutlu dindarlık ölçeği ile denetim odağı ilişkileri bilimsel literatürde –özellikle yurt dışında- çoğu kez araştırılmıştır. Yurt dışında yapılan bazı çalışmaların sonuçlarından yeri gelmişken bahsedelim. Bu çalışmaların büyük bir çoğunluğunda “içsel yönelimli (güdümlü) dindarlık” ile “içsel denetim odağı” arasında pozitif bir ilişki görülmüştür (bkz. Kahoe, 1974; Pargament, Steele ve Tyler, 1979; Strickland ve Shaffer, 1971; Sturgeon ve Hamley, 1979; akt. Cirhinlioğlu ve Demir, 2012). Hatta bir araştırmada da “içsel yönelimli (güdümlü) dindarlık” ile “dışsal denetim odağı” arasında ise negatif bir ilişki de bulunmuştur (Pargament, Steele ve Tyler, 1979; akt. Cirhinlioğlu ve Demir, 2012). Kahoe (1974) tarafından yapılan bir çalışmaya göre ise “dışsal yönelimli dindarlık” ile “içsel denetim odağı” arasında negatif yönlü bir ilişki çıkmıştır.

“Dindarlık” veya “dini inançlar” ile “içsel denetim” odağı arasındaki olumlu ilişkilerin bulunduğu araştırmalardan farklı olarak bazı araştırmalarda ise “dışsal yönelimli (güdümlü) dindarlık” ile “içsel denetim odağı” arasında pozitif bir ilişki bulunmuşken (Strickland ve Shaffer, 1971; Sturgeon ve Hamley, 1979) bazı araştırmalarda ise bu iki değişken arasında herhangi bir ilişkiye rastlanılmamıştır (McIntosh ve Spilka, 1990). “Dini yönelimler” (güdümler), diğer “dini değişkenler” ile kişisel “denetim odağını” ele alan araştırmalara göre bu değişkenler arasında anlamlı bir fark yoktur (McIntosh, Kojetin ve Spilka, 1985; Tebbi, Mallon, Richards ve Bigler, 1987; akt. Cirhinlioğlu ve Özdikmenli Demir, 2012). Sonuç olarak yurt dışında yapılan “dindarlık” ve “denetim odağı” çalışmalarında üç farklı kategoride sonuçlar elde edildiğini görmekteyiz:

Birincisi; “içsel denetim” ile “içsel yönelimli” (güdümlü) dindarlık arasında pozitif yönlü bir ilişki, “içsel denetim” ile “dışsal yönelimli” (güdümlü) dindarlık arasında negatif yönlü ilişkiler bulunmuştur.

İkincisi; “içsel denetim” odağı ile “dışsal yönelimli” (güdümlü) dindarlık arasında pozitif bir ilişki veya “dışsal denetim” odağı ile “dışsal yönelimli” (güdümlü) dindarlık arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Üçüncüsü; tüm bu değişkenler arasında hiçbir anlamlı farklılık bulunmamıştır.

Yurt içinde yapılan çalışmalara baktığımızda din psikolojisi alanı dışında yapılan iki araştırma dikkatimizi çekmektedir. Bu çalışmalarda dini inanç veya dindarlık ile dışsal denetim odağı arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu çalışmalardan en önemlisi Kağıtçıbaşı'nın (1972) yaptığı İzmir Kabataş Lisesinin öğrencilerini örneklem olarak alan “Sosyal Değişmenin Boyutları” adlı çalışmasıdır. Bu çalışmaya göre, dindarlık; otorteryanizm, anomi, kişisel gelecek hakkında kötümserlik, dışsal denetim odağı gibi psikolojik süreçler “geleneksel” kişilik özelliklerini yansıtan değişkenler olarak tarif edilmiştir. Kağıtçıbaşı'na (1972) göre içsel denetim odaklılık ile yurt severlik, kişisel gelecek hakkında iyimserlik, başarı içgüdü, kuvvet yönelimi ve ana babaya saygı arasında olumlu ilişki varken öz otorteryanizm, anomi, dindarlık ve karamsarlık arasında ters ilişki bulunur.

Dini ve ahlaki değerler ile denetim odağı arasındaki ilişkiye yönelik Ilgar (1995) tarafından bir araştırma yapılmıştır. Ilgar'ın araştırmasına göre “dışsal denetimlilerin” “dini ve ahlaki” değerlere; içsel denetimlilerin ise “sosyal ve politik” değerlere daha çok önem verdikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca dışsal denetim odaklı kadınların “dini ve ahlaki” değerleri, içsel denetim odaklı kadınların ise “politik” değerleri erkeklerden daha çok benimsedikleri sonucu bulunmuştur (Ilgar, 1995; Gülaçtı, 1999).

Ilgar ve Kağıtçıbaşı'nın dindarlık ve dini inanç ile içsel denetim odağı arasındaki olumsuz yorumları din psikolojisi sahasında araştırma yapan bazı uzmanların dikkatinden kaçmamıştır. Bunlardan biri, Cengil'in (2004) “Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi'nin Öğrencilerinin Denetim Odağının Birtakım Değişkenlerle İncelenmesi” adlı çalışmasıdır. Diğeri ise Gürses (2007) tarafından yapılan “Din Eğitimi ve Kişilik Üzerine Bir Araştırma” adlı çalışmadır. Bu iki çalışmanın da vurguladığı noktalar, dindar bireyler üzerinde içsel denetim odağı hakkında yapılacak araştırmalarda bireylerin aldıkları dini eğitimin niteliği ve kalitesi ile bunun dindar bireyin kişiliğine yansımalarının dikkate alınması gerektiğidir. Ayrıca dini tutum veya inancı yüksek olan bireylerin içinde buldukları sosyo-kültürel ortamı da denetim odağında içsel-dışsal denetim odaklı olma konusunda önemli bir paya sahiptir (Cengil, 2004; Gürses, 2007).

Yakın zamanlarda Cirhinlioğlu ve Özdikmenli Demir'in (2012) “Religious Orientation and Its Relation to Locus of Control and Depression” adlı çalışması da bulunmaktadır. Genel olarak, Türkiye'deki üniversite öğrencilerinin içsel ve dışsal dindarlıkları ile depresyon ve denetim odağı arasındaki ilişkileri bu ça-

lışmada incelenmiştir. Buna göre “içsel denetim odağı” ile “şans kontrolü” ve “adaletsiz dünya” anlayışında negatif yönlü ilişki bulunmuşken, “dışsal yönelimli” (güdümlü) dindarlık ile “çabalamanın anlamsızlığı” arasında pozitif ilişki elde edilmiştir. “Kader kontrolü” boyutunda ise hem “içsel” hem “dışsal yönelimli” (güdümlü) dindarlık ile yüksek ilişki görülmüştür. Kadınların erkeklerden daha yüksek içsel yönelimli (güdümlü) dindarlık puanları alırken erkekler ise kadınlardan daha çok “dışsal denetim” odağının alt boyutlarından olan “adaletsiz dünya” inancına sahiptirler.

Son olarak, Ağır (1994: 166) tarafından yapılan bir çalışmaya göre de, İmam Hatip Lisesi öğrencileri ile normal lise öğrencileri arasında denetim odağı açısından anlamlı farklılık bulunup bulunmadığını incelemiştir. Buna göre denetim odağı açısından bu iki lise türünde anlamlı farklılık çıkmamıştır. Ağır’a göre içsel denetim odaklı birey yaşadığı olayları hem kendisine hem de Allah’a yükleyebilir. Dıştan denetimli birey de yaşadığı olayları “Allah’a veya rastlantıya bağlayabilir”.

Dini inanç veya dindarlık ile denetim odağı hakkında yurt dışında yapılan çalışmalara baktığımızda yurt içinde yapılan çalışmalardan sayıca fazla olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Yurt içinde -özellikle din psikolojisi alanında- dini inanç ve denetim odağı ile ilişkili araştırmaların çok az olması, Fowler’ın inanç gelişimi kuramını esas alan inanç tarzlarının denetim odağı ile arasındaki ilişkinin araştırılmaya değer olduğunu düşündürmektedir. Bu çalışmanın amacı inanç tarzları ile denetim odağı arasındaki ilişkileri Türkiye bağlamında inceleyerek mevcut araştırmalara yeni bir bakış açısı getirmektir. Bu bağlamda bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır:

- a) Farklı inanç tarzları arasında denetim odağı açısından anlamlı farklılıklar var mıdır?
- b) “Kesin” ve “esnek inanç” tarzı ile içsel denetim odağı arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır?
- c) Dini tutumlar ile içsel-dışsal denetim odağı arasında nasıl bir ilişki vardır?

Yöntem

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak üç farklı ölçek kullanılmıştır. Bu ölçeklerle ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir.

Dini Tutum Ölçeği: Dini Tutum Ölçeği Ok tarafından geliştirilmiştir. İlk olarak, Ok’un Dini Tutum Ölçeği (ODTÖ) “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlik Çalışması” adlı başlıkla sunulmuştur (2011). Bu ölçek tutumun sosyal psikolojide vurgulanan üç ana (bilgi (yargı), duygu ve davranış) ögesi göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca bu üç ana ögeye ek olarak, ölçülmek istenen tutum din olduğu için ve dinde de tanrı anlayışı merkezi bir konumda yer al-

diğından Tanrı ile ilişki boyutu da yer almıştır. Böylece Ok-Dini Tutum Ölçeği 4 (duygu, bilgi –yargı-, davranış ve ilişki) alt boyutu ölçmek için tasarlanmıştır³ (2011: 535).

Bu ölçek, İslami kültürlerde dindarlığı ölçmek için geliştirilmiş ve ölçek geliştirme çalışması üniversite öğrencilerinden oluşan 930 ile 388 kişilik iki farklı örneklem grubunun katılımı ile yürütülmüştür (Ok, 2011). Ok, birinci araştırmada açıklanan toplam varyansın %78, ikinci araştırmada ise açıklanan toplam varyansın %86 olduğunu bildirir. Yine ikinci araştırmadaki tüm maddelerin faktör yükleri ve toplam korelasyon sayıları ise şöyledir:

Duygu boyutundaki 1. Maddenin faktör yükü .85 iken 2. maddenin ise .79'dur. Madde-Toplam korelasyonları sırası ile .74 ve .76'dır.

İlişki boyutundaki 1. Maddenin faktör yükü .84 iken ikinci maddenin ise .77'dir. Madde-Toplam korelasyonları sırası ile .72 ve .76'dır.

Davranış boyutundaki 1. Maddenin faktör yükü .85 iken ikinci maddenin .84'tür. Madde-Toplam korelasyonları sırası ile .71 ve .71'dir.

Yargı boyutundaki 1. Maddenin faktör yükü .87 iken ikinci maddenin .80'dir. Madde- Toplam korelasyonları sırası ile .52 ve .61'dir (2011: 541).

İnanç Tarzları Ölçeği: İnanç tarzlarını ölçmek için kullanılan ölçek de Ok tarafından geliştirilmiştir. Ok (2009) geliştirdiği ölçekten ilk olarak “Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine” adlı çalışması ile bahsetmiştir. Bu çalışmada inanç veya dünya görüşü biçimleri ölçeği temelde 4 inanç veya dünya görüşü ile bahsedilir. Bu boyutlar; 1- İnanca sıkı ve kayıtsız bağlanmayı içeren Literal İnanç; 2- Dinlerin tarihsellikten kaynaklanan, aksayan yönleri olabileceğini öne süren Tarihselci İndirgemecilik; 3- Diğer dinlerde de doğruluk payı olabileceğini gören Çoğulcu Görecelik; 4- Dinsel öğretilerin ve sembollerin görünüşünden çok özü ile ilgilenen “Tarihsel Hermenötik” yönelimli maddeler yer almıştır. Burada bahsi geçen inanç tarzlarından Literal İnanç “Kesin İnanç” ve “Tarihselci indirgemecilik” ile “Çoğulcu Görecelik” inanç tarzı Esnek inanç tarzı olarak isimlendirilir.

Ok'un (2009) geliştirdiği bu inanç veya dünya görüşü ölçeğinde “Literal” yani “Kesin” inanç tarzı ile “Tarihselci indirgemecilik” inanç tarzında beş madde yer almakta iken “Çoğulcu Görecelik” ve “Tarihselci Hermenötik” inanç veya dünya görüşü alt ölçeğinde ise dörder madde yer almaktadır. Burada “kesin inanç” maddeleri hariç bu çalışmada kullanılan diğer maddeler alınmamıştır.

Ayrıca Ok tarafından geliştirilen diğer inanç veya dünya görüşü tarzları da “İnanç veya Dünya Görüşü Aşamaları, Şemaları ve Gelişim Biçimleri: Kişisel-Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Çizgileriyle İlgili Nicel Ölçümler” başlıklı çalışmada anlatılmaktadır (2012). Bu çalışma Türkiye'nin iki farklı (Sivas ve Kayseri) şehrindeki 934 kişiden oluşan üniversite öğrencileri üzerinde yapılmıştır. Bu çalış-

mada kullanılan esnek inanç, inançta dönüşüm tarzı ve gerilimli (çelişkili) inanç tarzları da yer almaktadır. Bunun yanında Ok, inanç tarzları olarak “Yoğun” inanç, “Birleştirici” inanç, “Yapay-Konvansiyonel” inanç tarzlarında da bahsetmektedir. Biz onun bu çalışmasında sadece *Kesin* inanç, *Esnek* inanç, *Gerilimli* ve *Dönüşen* inanç tarzları kullanıldığı için araştırmamızda bu aşamalar hakkında yapılan nicel verilerden bahsedeceğiz.

Ok, (2012) çalışmasında mitsel-literal, esnek, inançta dönüşüm, inançta gerilimi ve arayış olarak inancı ölçmek için 75 maddelik bir anket formu oluşturmuştur. Bu ölçeklerin dışında bağımsız değişken olarak yaş (ranj: 18-45, ort.: 22.08) ve cinsiyet (erkek: 454 ve kadın: 480) bağımsız değişkenleri yer almıştır. Demografik değişkenlerin dışındaki ölçeklerin maddeleri beşli Likert (*hiç katılmıyorum, az katılıyorum, orta düzeyde katılıyorum, çoğuna katılıyorum ve tamamına katılıyorum*) üzerinden değerlendirilmiştir. Ok (2012), araştırma sonucunda 33 maddenin geçerlik ve güvenilirliğinin yer aldığı bir tabloyu sunar. Bu 33 maddeden bazıları araştırmamızda kullanılmıştır⁴. Buna göre bu araştırmada kullandığımız inanç tarzlarına ilişkin maddelerin alfaları hakkında da Ok (2009; 2012) bilgi vermektedir.⁵

Denetim Odağı Ölçeği: “Kontrol” odağı veya “Denetim” odağı çalışmaları ilk olarak Rotter’in doktora öğrencileri olan Phares (1957) ve James (1957) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonraları Rotter (1966) tarafından, literatürde “Rotter’in İç-Dış Kontrol Odağı Ölçeği” diye bilinen 29 maddelik bir denetim odağı ölçeği geliştirilmiştir. Bu ölçek bireylerin genellenmiş beklentilerinin, içsellik-dışsallık boyutu üzerindeki muhtemel konumunu belirlemeye çalışmaktadır. Bu geliştirilen ölçeğin 6 maddesi dolgu maddesi olup tüm maddeler “seçime zorlanık” (forced choice) şeklinde iki seçenekten oluşmaktadır.

29 maddenin içindeki altı madde ise ölçeğin amacını gizlemek için dolgu olarak yerleştirilmiştir. Araştırmadaki katılımcılara okuma zorluğu ve ölçek maddelerinin sayısının çokluğundan bıkkınlık gibi olumsuz neticeler vermesini önlemek için altı dolgu maddesi araştırmacı tarafından çıkarıldı. Geri kalan 23 madde katılımcılara yöneltildi. Söz konusu 23 maddenin puanlama sistemi ise içsel boyutu seçenler için 0, dışsal boyutu seçenler için ise 1 puan olarak hesaplanmaktadır. Puanlar yorumlanırken, kontrol odağı inancı değişkeninin sürekliliği bir boyut olduğu akıldan çıkarılmamalıdır (Savaşır ve Şahin 1997: 93–94).

Rotter’in geliştirdiği bu ölçek İhsan DAĞ (1991) tarafından Türkçeye çevrilip geçerlik ve güvenilirliği yapılmıştır. Dağ (1991) çalışmasını, Hacettepe Üniversitesi öğrencilerinden oluşan biri 99, diğeri 532 katılımcı ile iki grup halinde gerçekleştirmiştir. Bulgular, ölçeğin yeterli iç tutarlılığa ve test tekrar test güvenilirliğine sahip olduğunu göstermektedir (s.10). Dağ’ın (1991) bulduğu bulgulardan test tekrar test güvenilirlik katsayısı $r=.83$ ’tür. Yine aynı şekilde KR–20 tekniği ile hesaplanan güvenilirlik katsayısı .68, Cronbach alfa iç tutarlılık kat sayısı ise .70

olarak bulunmuştur. İkinci gruptaki katılımcılarla yapılan araştırmada ise (532 kişilik) iç tutarlılık katsayısı da .71'dir (s.12).

Örneklem ve Uygulama

Araştırma sonuçlarının genellenebilirliği arttıkça değer kazanır. Bilim üretmenin yolu, olabildiğince geniş bir alanda genellenebilir bilgiler elde etmeye çalışmaktır. Ancak evren büyüdükçe soyutlaşır ve ona ulaşmak güçleşir (Karasar 2012: 110). Bunun için araştırmamızda çalışma evreni oluşturulmuştur. Bu araştırmanın evreni, en genel anlamı ile Türkiye’de dört yıllık eğitim gören lisans öğrencileridir. Ancak çalışma evreni olarak Sivas Cumhuriyet Üniversitesinin lisans öğrencileri seçilmiştir.

Yukarıdaki ölçekler İlahiyat, Edebiyat, Fen, İ.İ.B.F. ve Eğitim fakültelerinde öğrenim gören 955 lisans öğrencisine rastgele yöntemle uygulanmıştır. Araştırma formu ders ortamında -gönüllülük esasına dayanarak- dağıtılmış ve yarım saate yakın bir zaman içinde geri toplanmıştır. Örneklem cinsiyet dağılımı kız öğrenciler lehine olmuştur (K: 559 -%58,1; E: 403 -%41,9). Ayrıca örneklem yaş ortalaması da 21,09’dur. Araştırmada izlenen modelde önce dini tutum ile inanç tarzları arasındaki ilişki sonra dini tutum, inanç tarzları ve denetim odağı arasındaki ilişkiler ele alınmıştır.

Bulgular

Dini tutum ile inanç tarzları arasındaki ilişkilerde “kesin inanç” ile dini tutum arasında pozitif bir korelasyon ($r = ,517$) bulunmuşken diğer inanç tarzları (yani esnek, gerilimli ve dönüşen inanç) arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur ($r = -,236$; $-,388$; $-,253$). Aynı zaman da “kesin inanç” ile diğer inanç tarzları arasında negatif ($r = -,181$) bir ilişki görülmüşken, “gerilimli” ile “dönüşen” inanç tarzları kendi aralarında pozitif yönlü bir ($r = ,319$) ilişkiye rastlanılmıştır. “Esnek inanç” ile “gerilimli” ve “dönüşen” inanç tarzları arasında negatif yönlü bir ilişki beklenirken bu negatif yönlü ilişki sadece “esnek” ile “dönüşen” inanç arasında bulunmuştur (Tablo 1).

Tablo 1: Dini Tutum ile İnanç Tarzları Arasındaki İlişkiler

	Dini Tutum	Kesin İnanç	Gerilimli İnanç	Esnek İnanç	Dönüşen İnanç
Dini Tutum	1				
Kesin İnanç	,517(**)	1			
Gerilimli İnanç	-,388(**)	-,423(**)	1		
Esnek İnanç	-,236(**)	-,181(**)	,203(**)	1	
Dönüşen İnanç	-,253(**)	-,237(**)	,319(**)	-,038	1

** $p < .01$

Tablo 2’de görüldüğü üzere “e)esnek inanç düzeyi düşük-kesin inanç düzeyi yüksek” puan alanların (n=83) denetim odağı ortalama puanı ($\bar{X}=10,46$), dört inanç tarzı düzeyi arasında en düşük ortalamaya sahip olup iç denetim odağına daha yakındır. Sadece esnek inanç ölçeğinden yüksek alanların denetim odağından aldıkları ortalama puanı ($\bar{X}=12,03$) en yüksek ortalamaya sahip olduğu için esnek inançlılar en dışsal denetim odağı ortalama puanına sahiptir.

Tablo 2: İnanç Tarzları Gruplarının Denetim Odağı Değişkeni Açısından Karşılaştırılması (ANOVA-LSD Testi)

	İ. Tarzları Düzeyleri	N	\bar{X}	S	F	p	Farklar
Denetim O.	a)Kesin İ. (Yük.)	243	11,01	3,784	2,542	0,027	a-b
	b)Esnek İ. (Yük.)	119	12,03	3,379			b-a,c,e
	c)Karışık İ.	226	11,10	3,917			c-b
	d)Esn.-Kes. İ. (Yük.)	205	11,53	3,98			d-e
	e)Esn.Düş.-Kes.Yük.	83	10,46	3,814			e-b,d,f
	f)Esn.Yük.-Kes.Düş.	73	11,9	4,302			f-e
	Toplam	949	11,29	3,872			

İçsel-dışsal denetim odağına sahip olanların dini tutumları arasında anlamlı bir farkın olup olmadığına dair “t- Testi” yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre dini tutumun (genel) toplam puanlarında en yüksek ortalama puana ($\bar{X}=34,66$) içsel odaklılar sahiptir. Dışsal odaklılar ise dini tutumun (genel) puanından ($\bar{X}=31,98$) ortalama puan almışlardır. Bu iki puan arasında anlamlı farkın olup olmadığına baktığımızda bu iki grubun dini tutum (genel) puanları $p<.05$ düzeyinde anlamlıdır.

Aynı şekilde içsel ve dışsal odaklıların dini tutum alt boyut puanlarında yargı boyutu hariç diğer üç boyut olan duygu, davranış ve ilişki boyutlarında anlamlı farklılıklar görülmüştür. Duygu boyutunda içsel denetim odaklılar ortalama puan olarak ($\bar{X}=8,17$) puan, dışsal odaklılar ise ($\bar{X}=6,98$) puan almışlardır. Dini tutumun davranış boyutunda ise içsel odaklılar ($\bar{X}=7,701$), dışsal odaklılar ise ($\bar{X}=6,641$) ortalama puan almışlardır. Dini tutumun ilişki boyutunda içsel odaklılar ($\bar{X}=9,103$) ortalama puan alırken dışsal odaklılar ise ($\bar{X}=8,618$) ortalama puan almışlardır. Dini tutumun yargı boyutuna gelince içsel odaklılar ($\bar{X}=9,681$), dışsal odaklılardan ($\bar{X}=9,740$) daha düşük ortalamaya sahip olmuşlardır. Dışsal odaklılar yargı boyutunda ortalama puanı ($\bar{X}=9,740$) içsel odaklılardan daha fazla olmasına rağmen -Tablo 3’te de görüleceği üzere- bu iki grubun puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır⁶ ($p>.05$).

Tablo 3: Denetim Odağı Boyutlarının, (Alt Boyutları Dâhil) Dini Tutum Değişkeni Açısından Karşılaştırılması (t-Testi)

	Den. O. Boyt.	N	m	S	t	p
Dini Tutum (genel)	İçsel Odak	154	34,66	5,052	4,386	,001
	Dışsal Odak	131	31,98	5,206		
Dini Tutum (Duygu)	İçsel Odak	154	8,17	2,003	4,934	,001
	Dışsal Odak	131	6,98	2,038		
Dini Tutum (dav)	İçsel Odak	154	7,701	1,74195	4,995	,001
	Dışsal Odak	131	6,641	1,83583		
Dini Tutum (ilişki)	İçsel Odak	154	9,103	1,56418	2,431	,016
	Dışsal Odak	131	8,618	1,80792		
Dini Tutum (yargı)	İçsel Odak	154	9,681	1,40356	,408	,684
	Dışsal Odak	131	9,740	0,93305		

Denetim odağı içsel-dışsal boyutlarını dini tutum açısından ele aldığımız gibi inanç tarzları açısından da ele alacağız. Böylece içsel ve dışsal denetim odaklıların inanç tarzları hakkında bulgular elde edilmeye çalışılacaktır.

İçsel denetim odaklılar dışsal denetim odaklılardan “kesin inanç” ölçeğinden daha yüksek ortalama puana ($\bar{X}= 11,58$) sahip olmuşlardır. Dışsal denetim odaklılar ise daha düşük ortalamaya sahiplerdir ($\bar{X}=10,98$). Bu iki ortalama puan arasında anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p>.05$). Gerilimli ve esnek inanç tarzında içsel denetim odaklılar dışsal denetim odaklılardan daha düşük ortalama puanlar almışlar ve bu puanlar arasında $p<.50$ düzeyinde anlamlılık görülmüştür. Aynı durum “dönüşen inanç” tarzında görülmemektedir.

Tablo 4: Denetim Odağı Boyutlarının İnanç Tarzları Açısından Karşılaştırılması (t- Testi)

	Denetim O. Grupları	N	m	S	t	p
Kesin İ.(top)	İçsel Odaklılar	154	11,58	3,184	1,547	,123
	Dışsal Odaklılar	131	10,98	3,272		
Gerilimli İ. (top)	İçsel Odaklılar	154	4,51	2,027	4,077	,001
	Dışsal Odaklılar	131	5,63	2,579		
Esnek İ.(top)	İçsel Odaklılar	154	9,8	3,611	3,988	,001
	Dışsal Odaklılar	131	11,44	3,256		
Dönüşen İ. (top)	İçsel Odaklılar	154	4,99	2,275	0,158	,875
	Dışsal Odaklılar	131	4,95	2,013		

Yorum

Tablo 1’de gösterilen verilerden birtakım yorumlar elde etmek mümkündür. Burada dini tutum ile inanç tarzları arasındaki ilişkiye bakmamızın nedeni örneklemin dini tutumunu incelemek değil inanç tarzlarından hangilerinin dini tutum ile pozitif veya negatif yönde ilişkili olduğunu tespiti için çalışmaktır. Buna göre dini tutumla pozitif ilişkili olan “kesin inanç” tarzı dini kökenli inanç tarzıdır. Çünkü “kesin inanç” tarzına sahip bireylerden bazıları seküler/ profane bazıları dini kökenli “kesin inanç” örneği sergileyebilir (Cirhinlioğlu ve Ok, 2010). Örneğimizde “kesin inanç” tarzına sahip öğrencilerin dini tutumu yüksek olduğu için dini kökenli “kesin inanç” tarzına oldukları sonucuna ulaşabiliriz.

Dini tutum ile inanç tarzları arasında “kesin inanç” tarzı dışında diğer inanç tarzları arasında negatif bir ilişkinin bulunması Ok’un (2012) bulduğu sonuçlarla paralellik arz etmektedir. Buna göre dini tutum ile “kesin inanç” tarzı arasında ($r=.517$) kuvvetli pozitif bir ilişki bulunmuşken dini tutum ile “esnek, gerilimli ve dönüştürücü” inanç tarzları arasında negatif yönlü bir ilişki çıkmıştır. Dini tutum ile “kesin inanç” tarzı arasında böyle bir ilişkinin çıkması beklenen bir sonuçtur. Çünkü gerek Ok (2012) tarafından gerekse diğer araştırmacılar tarafından dini tutum dindarlığın ya da inanç tarzlarının belirlenmesinde kullanılan bir yöntem olarak ele alındığı için “kesin inancın” yapısının belirlenmesinde de dini tutum kullanılmıştır. Aynı şekilde dini tutum ile –“kesin inanç” dışında- diğer inanç tarzlarının negatif ilişkisine ek olarak, dini tutumun pozitif bir ilişkisinin olduğu “kesin inanç” ile diğer inanç tarzları arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Tüm bu ilişkiler, bu çalışmada inanç tarzları ölçeğinin kendi içinde tutarlı olduğu anlamına da gelmektedir.

“Kesin inanç” ile dini tutum arasında pozitif ilişkiden dolayı “kesin inanç” Ok’un (2012) belirttiğinin aksine Fowler’ın kuramında 2. inanç aşamasına tekabül eden “mitsel-literal inanç” aşamasından ziyade Fowler’ın inanç gelişimi aşamalarından 3. aşama olan “yapay-geleneksel inanç” düzeyine daha yakın görünmektedir. Ayrıca inanç düzeylerini belirlerken hem esnek hem de kesin inanca olma durumu da dikkate alınırsa böyle bireylerin Fowler’ın inanç gelişiminde “bireysel-düşünsel inanç” aşamasında olduğu düşünülebilir.

Tablo-1’de “esnek inanç” ile “gerilimli inanç” arasında pozitif ilişki çıkmıştır. Bu pozitif ilişki Perry’nin (1970) çalışmalarıyla ve Batson’un (1993) arayış kavramı ile paralellik arz eder diyebiliriz. Çünkü Fowler’ın inanç gelişimi aşamalarından bireysel-düşünsel ve birleştirici inanç aşamasının karşılığı olarak esnek inanç tarzı düşünülürse (Ok, 2012) ve özellikle bireysel-düşünsel inanç aşamasında mevcut inanç ve değerlerin test edilip gözden geçirilmesi (Karaca, 2007) söz konusu olduğundan dahası esnek inanç gerilimle ortaya çıkan bir inanç tarzı olduğundan, göreceliliği, çok perspektifliği ve çoğulculuğu kendi içinde barındırmaktadır.

Ayrıca “esnek inanç” ile “dönüşen inanç” tarzları arasındaki ilişkinin sıfıra (nötre) yakın –anlamsız- düzeyde negatif çıkmış olması esnek inanç ile gerilimli inanç arasında pozitif yönlü ilişkinin olmasına bir engel değildir. Çünkü Perry’nin (1970) gelişim çizgisindeki gibi, birey esnek inanç tarzında “ya bu ya da bu” şeklindeki ikili bir düşüncede bulunabilir. Bu ikili düşünce tarzında yoğunluk artışına bağlı olarak birey geleneksel inanç tarzını sorgulayabilir. Sorgulama sürecinde kesin doğrunun bulunamayacağı veya mutlak bir doğrunun göreceli olduğu düşüncesi bireyde yer alabilir. Bu da kişinin evrensel doğruluklar konusunda çok perspektifli bir inanç sahibi olmasına yol açar. Bizim örneklem grubumuzda da bu durum gerçekleşmiş olabilir.

Tablo-2’de inanç tarzları düzeyleri ile denetim odağı puanları karşılaştırılmıştır. Araştırmaya katılanların inanç tarzları düzeyleri elde edilirken birtakım yorumlara dayanarak oluşturulmuştur. İnanç Tarzları beşli Likert tipi ölçek olduğu için katılımcıların bu ölçekten aldıkları puanlar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Araştırmamızda “kesin inanç”, “esnek inanç”, “gerilimli inanç” ve “dönüşen inanç” ölçeklerinin herhangi birinden 12 ile 15 puan arası alanları tespit ettik. Eğer katılımcılardan biri, mesela “kesin inanç” ölçeğinden 12 ile 15 puan almış ve diğer inanç tarzlarından 12’den düşük bir puan almışsa bu katılımcı “kesin inancı” yüksek olanların grubuna eklenmiştir. Fakat bazı katılımcılar da hem esnek hem de kesin inanç puanlarının da 12 ile 15 arası tespit edilmiştir. Esnek inançlıların başka inanç tarzlarına çoğulculuk içinde hoşgörülü bakıyor olması ve böyle bir tutum içinde olan esnek inançlıların kendi inançlarını yani kesin inançlarını rasyonel anlamda doğru kabul etmeleri teorik açıdan ters olmayacağı için bazı bireylerin hem esnek hem de kesin inançlı olmaları kabul edilebilir. Ayrıca araştırmamızda hiçbir inanç tarzından 12 ile 15 arası puan alamayan katılımcılara ise karışık inanç tarzına sahip denilmiştir⁷. Buna göre araştırmamızda altı değişik inanç tarzı düzeyi ortaya çıkmıştır. Bu altı değişik inanç tarzı şunlardır:

a) “Kesin inanç düzeyi yüksek” olanlar, (sadece kesin inançtan 12–15 puan alanlar)

b) “Esnek inanç düzeyi yüksek” olanlar, (sadece esnek inançtan 12–15 puan alanlar)

c) “Karışık inançlılar” (hiçbir inanç tarzından 12–15 puan alamayıp, tüm inanç aşamalarından 7 ile 11 arası ortalama puan alanlar),

d) “Hem esnek hem de kesin inanç düzeyi yüksek” olanlar, (hem esnek hem de kesin inançtan 12–15 puan alanlar)

e) “Esnek inanç düzeyi düşük, kesin inanç düzeyi yüksek” (esnek inançtan 3–6 puan alıp kesin inançtan 12–15 arası alanlar).

f) “Esnek inanç düzeyi yüksek, kesin inanç düzeyi düşük” (esnek inançtan 12–15 puan alıp kesin inançtan 3–6 puan alanlar).

Dini tutum ve inanç tarzları düzeylerini denetim odağından alınan ortalama puanları açısından karşılaştırdığımızda “kesin inanç” ölçeğinden yüksek puan alanlar ile düşük puan alanların denetim odağından aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Çünkü “kesin inanç” tarzından yüksek alan bireyler içsel denetim odağına daha yakın ortalama puanlar alsalar da Gürses’in (2002) de belirttiği gibi dini inancı olan bireyleri kesin olarak içten denetimli veya dıştan denetimli olarak ikiye ayırmak oldukça zordur. Din psikolojisi sahasında denetim odağı ile araştırma yapan Cengil (2004) ve Gürses’e (2007) göre kaliteli dini eğitim almış sağlam kişiliğe sahip bireylerin içsel denetim odaklı olmaları beklenir. Zaten onlar Kağıtçıbaşı’nı bu açıdan eleştirmektedirler. Gorsuch’un (1994) ifadesine göre yüksek dini duygulara sahip bireyler hem içsel hem de dışsal öğeleri açıklayan yüklemeler yapabilmektedirler (akt. Dirik ve Günay, 2009). Gürses (2002) ve Ağır’a (1994) göre de günlük olayların sonuçlarının Allah’a bağlanması dini tutum ve davranışları yüksek olan şahısların bazılarının dıştan denetimli bazılarının da içten denetimli olabileceğini göstermektedir (akt. Gürses, 2002: 88).

Buraya kadar inanç tarzları düzeylerinin denetim odağından aldıkları ortalama puanların karşılaştırılmasına dair yorumlardan bahsedilmiştir. Artık denetim odağında içsel ve dışsal boyutta olan öğrencilerin dini tutum ve inanç tarzları arasında anlamlı farkların olup olmadığına dair yorumlar araştırılacaktır. Denetim odağında içsel ve dışsal boyutlarının tespitine yönelik birtakım işlemler yapılmıştır. Bu işlemler geliş güzel bir şekilde değil birtakım istatistiksel işlemlere tabi tutularak atanmışlardır. Bu istatistiksel işlemler şunlardır: Araştırmamızın örneklemini (n=955) Rotter’in denetim odağı ölçeğinden ortalama puan almıştır ($\bar{X} = 11.29$). Bu ortalama puan ile birlikte tüm örneklemin bir standart sapma puanı (S= 3,86) da belirlenmiştir. Daha sonra örneklemin bu ölçekten aldığı ortalama puandan ($\bar{X} = 11.29$) standart sapma puanı (S= 3,86) çıkarılmıştır. Bunun sonucunda elde edilen puan 7,422’dir. Bu işlemin tersi olarak örneklemin ölçekten aldığı ortalama puana ($\bar{X} = 11.29$) standart sapma puanı (S= 3,868) eklenmiştir. Bunun sonucunda ise 15,158 puanı elde edilmiştir. Elde edilen puanlar küsuratlı çıktığı için gerekli yuvarlamalar yapılmıştır. Böylece 7,422 puanı tam bir puan olmadığı için bu puan 7’e, 15,158 puanı da tam bir puan olmadığı için 16 puanına yuvarlanmıştır. Denetim odağında oluşan üç boyutun ilki, içsel odaklı puanlara sahip olanlar, ikinci boyutta kalanlar ise orta düzeyde denetim odağı puanlarına sahip olanlar ve üçüncü boyutta yer alanlar ise dışsal odaklı puanlara sahip olanlardır.

Bütün bu işlemlerin sonucunda denetim odağı ölçeğinden yedi ve aşağı puan alanlar içsel denetim odaklı puanlara sahip öğrenciler olarak kabul edilmiş, 16 ve üzeri puan alanları ise dışsal denetim odaklı puanlara sahip öğrenciler olarak atanmışlardır. Böylece denetim odağından alınan puanlar üç gruba ayrılmıştır. 0 ile 7 puan arası içsel odaklı puanlar, 8 ile 15 puan arası puanlar orta düzey denetim odaklı puanları, 16 ile 23 puan arası ise dışsal denetim odaklı

puanlar olarak belirlenmiştir. Her grubun kendi arasındaki puan frekansları da sekiz olmuştur. Yani 0–7 ile 8–15 ve 16–23 puanları arası frekans sayısı 8’dir.

Denetim odağından alınan puanların hangilerinin içsel-dışsal boyutta olduğunu tespit ettikten sonra içsel-dışsal denetim odaklı bireylerin dini tutumdan aldıkları puanlar karşılaştırılmıştır (bkz. Tablo–3). İçsel ve dışsal denetim odağına sahip olan bireylerin dini tutum genel ve alt boyutlarından aldıkları ortalama puanlar karşılaştırılmış ve dini tutum yargı boyutu hariç genel ve tüm alt boyutlarda içsel denetim odaklı bireyler anlamlı daha yüksek puanlara sahip olmuşlardır. Sonuç olarak içsel denetimlilerin dini tutumdaki anlamlı ortalama puanları denetim odağı ile dindarlık arasındaki pozitif ilişkiyi gösteren bilimsel yazınla paralellik arz eder (Kahoe, 1974; Pargament, Steele ve Tyler, 1979; Strickland ve Shaffer, 1971; Sturgeon ve Hamley, 1979; Cirhinlioğlu ve Özdikmenli Demir, 2012; Cengil, 2004; Gürses, 2007). Ancak unutulmamalıdır ki, her dini tutumu yüksek olan bireylerin mutlaka içsel denetim odağına mutlaka sahip olacağı sonucuna varılmamalıdır. Cengil (2004) ve Gürses’in (2007) belirttiği gibi kaliteli bir din ve irade eğitim almış bireylerin içsel denetim odağına sahip olması beklenir. Ancak Ağır’ın (1994) belirttiği gibi dini tutumu yüksek bireylerden bazılarının bazı durumlarda dışsal odaklı yüklemelerde bulunması din ve irade eğitiminin kalitesine bağlıdır denilebilir. Bu açıdan din eğitimi ile birlikte irade eğitiminin çocuk yaşlardan itibaren bireylere verilmesi daha işlevsel olmaktadır (Özdoğan, 2010).

Tablo 4’den de anlaşılacağı üzere katılımcıların “gerilimli” ve “dönüşen” inançlarının ortalama puanları kesin ve esnek inanca göre oldukça düşüktür. Bunun nedeni üniversite öğrencilerinde inancında ciddi dönüşüm ve çelişki/gerilim yaşayanların yok denecek kadar az olmasıdır. Üniversite öğrencilerinin genel eğilimi inanç konularında bir çelişkiyi veya dönüşümü yaşama düşüncesi bulunmamaktadır. Bunun nedeni, üniversite öğrencileri ergenlik dönemindeki dini çelişkilerden çıkıp “hayatın en az dindar safhası” olarak adlandırılan yetişkinlik dönemine girdiklerinden kaynaklanabilir (Özbaydar, 1970: 17; Hökelekli, 2008: 282; Taplamacıoğlu, 1962; Certel, 2003: 176). Sadece gerilimli inanç ortalama puanı yüksek olanlar ise dışsal denetim odaklılardır ($\bar{X}=5,63$). Dışsal odaklıların aldığı bu puanın içsel odaklıların aldığı ortalama puan ($\bar{X}=4,51$) ile aralarında anlamlı fark görülmüştür. Bu anlamlı farklılık, içsel odaklıların daha kesin inanç tarzına sahip olmaları inançlarında gerilim ve çelişkiyi daha az kabul etmeleri anlamına gelmektedir (Tablo–4).

Esnek inanç ölçeğinde, içsel odaklıların ortalama ($\bar{X}=9,8$) puanı dışsal odaklıların ortalama ($\bar{X}=11,44$) puanından daha düşük olup bu iki puan arasında anlamlı farklılık görülmüştür ($p<.05$). Daha önceden bahsedildiği üzere esnek inanç denetim odağında dışsal denetim puanlarını artırıyor (bkz. Tablo–2). Esnek inancın denetim odağında daha yüksek ortalama puana sahip olduğuna dair bulgularımızın doğruluğunu dışsal odaklı puanlara sahip bireylerin esnek inancının daha yüksek olması ile de göstermiş oluyoruz (Tablo–4).

Tablo-2’de inanç tarzı düzeylerinin denetim odağından aldıkları puanları karşılaştırılınca en düşük puanı alarak içsel denetim odağına daha yakın duran inanç tarzı “esnek inancı düşük-kesin inancı yüksek olanlar” elde etmişti. Dışsal denetim odağına daha yakın olan denetim odağı ortalama puanlarını da esnek inanç düzeyi yüksek olanlar almıştı. Sonuç olarak inanç tarzlarında esnek inanç daha dışsal odaklı puanlara sahip olmaya neden olurken kesin inanç tarzına sahip olmak ise daha içsel denetim odaklı puanlara sahip olmayı sağlamaktadır yorumunda bulunmuştuk. Bunun nedeni olarak belki Rotter’ın denetim odağı ölçeğinin yapısı da gösterilebilir. Çünkü esnek inanç tarzına sahip bireyler seçime zorlanık maddelerle karşılaştıklarında her iki madde kendileri için de anlamlı gelmiş olabilir. Çünkü Perry’nin (1970) çalışmasındaki gibi esnek inanç gelişiminde hakikatlerle ilgili ikili düşünceye sahip olunabilir (akt. Ok, 2012). Ancak kesin inançlılar ise her iki zıt maddeden birinin kendilerine daha uygun olacağı konusunda tereddüt yaşamayabilirler. Mesela, dini tutumu yüksek kesin inançlı bir birey başına gelen olayları şans veya kismet ile yorumlama noktasında anlamsız düşünebilir. Ancak dini tutumu düşük esnek inançlı birey ise başına gelen olaylarda şans ve kismet veya irade dışı olayların varlığına da atıfta bulunabilir. Dini tutum ve davranışının yüksek olduğu kesin inançlı birey, şans, kismet ve irade zayıflığına yüklemelerde bulunmayı daha az yapabilir (Benson ve Spilka, 1973).

İçsel denetim odaklılar ile dışsal denetim odaklıların inanç tarzları açısından karşılaştırılmasında elde edilen sonuca göre içsel denetim odaklılar dışsal denetim odaklılardan “kesin inanç” ortalama puanları açısından daha fazla esnek inanç ortalama puanları da daha düşüktür. “Gerilimli inanç” tarzında ise anlamlı en düşük ortalamayı içsel denetim odaklılar alırken “dönüşen inanç” tarzında en düşük ama anlamlı olmayan denetim odaklı puanı ise dışsal denetim odaklılar almıştır. İçsel denetim odaklıların “kesin inanç” tarzında daha yüksek ortalama puan alması “kesin inancın” denetim odağında bireyi içsel denetim odağına yaklaştırıyor olması birbiri ile doğru orantılıdır. Esnek inancın ise denetim odağında dışsal denetim odağına yaklaştırıyor olması dışsal odaklıların “esnek inançtan” daha yüksek ortalama puan alması ile doğru orantılı çıkmaktadır. Ancak “kesin inanç” tarzında içsel ve dışsal denetim odaklıların anlamlı ortalamalarının olmamasını araştırmanın örnekleminin genelinde “kesin inanç” tarzının hâkim olması ile açıklanabilir⁸. Dışsal ve içsel denetim odaklıların da inanç tarzı olarak “kesin inanç” tarzına yakın durması “kesin inanç” tarzında anlamlı ortalama puanların çıkmamasını sağlamış olabilir. Sonuçta içsel denetim odaklıların hâkim inanç tarzı “kesin inanç” iken dışsal denetim odaklıların hâkim inanç tarzı esnek inançtır diyebiliriz.

Sonuç

İnanç tarzları ve denetim odağı arasındaki ilişkileri incelediğimiz bu araştırmada hem inanç tarzları düzeyleri ile denetim odağı arasında hem de içsel-

dışsal denetim odağı ile dini tutum ve inanç tarzları arasında bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Her şeyden önce araştırmada örneklemin dini tutumu inanç tarzlarının yapılarının belirlenmesinde kullanılmış olup dini tutum ile “kesin inanç” arasında pozitif ilişki görülmüştür. Diğer inanç tarzlarının dini tutum ve “kesin inanç” ile negatif yönlü ilişkilerinin olduğu görülmüştür. Buna göre “kesin inancı” yüksek olanların dini tutumu da yüksek olduğu sonucuna ulaşılr.

Oluşturulan inanç tarzları düzeylerinin denetim odağından aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı farklılık bulunup bulunmadığına bakıldığında inanç tarzlarında esnek inancı düşük olanların esnek inancı yüksek olanlardan daha içsel denetim odaklı çıkmış olmaları gayet iyi anlaşılmaktadır. Buna göre esnek inanç sahibi olmak denetim odağında dışsal bir boyut kazandırmaktadır diyebiliriz. “Kesin inanç” tarzına sahip olma denetim odağında daha içsel boyuta yakın durmaktadır. Dini tutum ve davranışı yüksek olan kesin inançlı birey, şans, kısmet ve irade zayıflığına yüklemelerde bulunmayı dini tutumu daha düşük olan esnek inanç tarzına sahip bireyden daha az yapabilir sonucuna da ulaşılabilir. Ayrıca içsel denetimli puanlara sahip bireylerin dini tutumları dışsal denetim odaklılardan anlamlı olarak daha yüksek çıkması da “dini tutum ve davranışı yüksek olan kesin inançlı birey, şans, kısmet ve irade zayıflığına yüklemelerde bulunmayı daha az yapabilir” yorumumuzu desteklemektedir.

İçsel denetim odaklıların inanç tarzı olarak gerilimli ve esnek inancı anlamlı olarak düşük iken dışsal denetim odaklıların ise gerilimli ve esnek inancı daha yüksek bulunmuştur. Bu sonuç da denetim odağında esnek inanca sahip olma dışsal boyuta daha yakın durmaktadır yorumumuzu desteklemektedir.

Notlar

(* Ar. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Bu iki teoriden diğeri ise Kelly'nin “Kişisel Yapı Kuramı”dır.
2. Psikolojide “denetim” (kontrol) odağı kavramı çevrevesince ortaya atılmış birçok kavram vardır. Mesela, kontrol algısı, kendine yeterlik, öz yeterlik, yetkinlik, öğrenilmiş güçsüzlük/güçlülük, nedensel yüklenme, öz denetim vb. gibi. Ancak bunların tümünün aynı denetim olgusunun “birey-olay-sonuç” üçlüsü arasındaki ilişkilerin farklı birer yansıması veya yorumları olduğu düşünülmektedir (Skinner, 1996; akt. Yeşilyaprak, 2006: 243). Araştırmamızda bu kavramı “denetim odağı” şeklinde kullanmayı tercih ettik.
3. Ok'un “Dini Tutum Ölçeğinin” dört alt boyutuna ilişkin maddeleri şunlardır:
 - a) Duygu Boyutu: Bu boyutta 1-“Ezan, dua ve ayet gibi dini okumaları dinlediğimde zevk alırım” ile 2-“Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım” maddeleri yer almaktadır.
 - b) İlişki Boyutu: 1-“Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum” maddesi ile 2-“Zor zamanlarımda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum” maddesi bu boyuttadır.
 - c) Davranış Boyutu: 1-“İnandığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım” ve 2-“Yaşamımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim” maddeleri davranış boyutunu oluşturmaktadır.
 - d) Bilgi Boyutu: 1-“Dini inancın gerekli olmadığını düşünüyorum” maddesi ile 2-“Dinin toplumların geri kalmasına neden olduğunu düşünüyorum” maddesi bilgi boyutunu oluş-

turmuştur. Fakat 388 kişilik örneklem grubu ile oluşturulan ikinci araştırmada ise bilgi boyutundaki bu maddeler biraz değiştirilerek şu şekilde yer alır: 1-“*Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum*” ve 2-“*Dini inancın bana yararından çok zararı olduğunu düşünüyorum*”. Araştırmamızda kullanılan dini tutumun bilişsel boyutundaki maddeler Ok’un yaptığı ikinci araştırmada kullanılan maddelerdir. Bu iki madde öznel bir yargı ifade ettiği için dini tutumun bu boyutuna “bilgi” yerine “yargı” boyutu diyeceğiz. Çünkü Budak’ın (2009) belirttiği üzere tutumun bileşenlerinden olan “yargısal” boyut ile Ok’un geliştirdiği dini tutumun “bilgi” boyutu aynı anlama gelmektedir

4. Araştırmada kullandığımız “Kesin” inanç tarzı maddeleri şunlardır:
 - a) “İnancımı oluşturan düşünceler nettir, yorum kabul etmez” (kesin inançlılıkta yorum boyutu),
 - b) “İnancımı oluşturan değerler sabittir, değiştirilemezler” (kesin inançta sabitlik boyutu),
 - c) “İnancım asla değişmez kurallara sahiptir” (kesin inançta değişim boyutu)Araştırmada kullandığımız “Gerilimli” inanç tarzı maddeleri şunlardır:
 - a) “Keşke inancımın doğru olduğundan emin olsaydım,”
 - b) “İnanç ile ilgili kafamda birtakım çelişkiler yaşıyorum,”
 - c) “İnanç ile ilgili bazı konularda hangisinin doğru olduğuna karar veremiyorum”.Araştırmada kullandığımız “Esnek” inanç şemasının çoğulculuk boyutunda yer alan maddeler:
 - a) “Hiç kimsenin inancı diğerinkinden üstün tutulmamalıdır”
 - b) “Herkesin kendi düşüncesi veya inancı kendine göre doğrudur”
 - c) “İnançta farklılıkların giderilmesi gerekmez çünkü herkesin aynı inanca veya dünya görüşüne sahip olması gerekmez”Araştırmada kullandığımız “Dönüşüm” inanç tarzında yer alan maddeler ise şunlardır:
 - a) “Eski inançlarımdan gittikçe koptum”
 - b) “Galiba zamanla ailemde görüp öğrendiğim inancımdan uzaklaştım”,
 - c) “Zamanla önceki inancımdan ayrılıp kendime göre yenilerini geliştirdim”
5. Araştırmada kullanılan maddelerin alfaları hakkında Ok’un (2012; 2009) yaptığı çalışmalara bakılabilir.
6. Bunun nedeni olarak üniversite öğrencilerinin çoğunluğu yüksek oranda dinin yararına ve gerekliliğine dair bilişsel bir düzeyde kabulün var olduğu gösterilebilir (bkz. Seyhan, 2012).
7. Araştırmamızda gerilimli inancı yüksek veya dönüşen inancı yüksek olup aynı zaman da esnek inancı da yüksek olan çok az sayıda katılımcıya da rastlanılmıştır. Ayrıca sadece gerilimli veya dönüşen inancı yüksek olanlar da tespit edilmiştir. Ancak bahsi geçen inanç tarzlarının sayıca çok az olmasından dolayı değerlendirmeye alınmamıştır. Aynı şekilde hem kesin inancı hem de gerilimli veya dönüşen inancı yüksek olan katılımcılara da rastlanılmıştır. Hem kesin inancı hem de gerilimli veya dönüşen inancı yüksek olanlar da değerlendirmeye alınamayacak kadar çok az sayıda oldukları ve dahası kesin inancın gerilimli ve dönüşen inanç tarzları arasında negatif yönlü ilişki bulunduğu için değerlendirmeye alınmamıştır.
8. Bkz. Beyazıt Yaşar SEYHAN, “Üniversite Öğrencilerinde İnanç Tarzları, Denetim Odağı ve Psikolojik İyi Olma Hali İlişkileri” (basılmamış doktora tezi), Ankara: AÜİF. SBE.

Kaynaklar

Ağır, S. M. (1994), *Normal Lise ile İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Denetim Odakları Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: MÜSBE.

- Allport, G.W. ve ROSS, J.M. (1967), "Personel Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, sayı 5, ss. 432–443.
- Altıntaş, E. ve Gültekin, M. (2005), *Psikolojik Danışma Kuramları*, İstanbul: Aktüel Yay.
- Batson, C.D., Schoenrade, P. ve Ventis, W.L. (1993), *Religion and the Individual*. Oxford: Oxford Press.
- Benson, P. ve Spilka, B. (1973), "God-image as a Function of Self-esteem and Locus of Control", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 12, 297–310.
- Budak, S. (2009), *Psikoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Burger, J. M. (2006), *Kişilik –Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri-*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Cengil, M. (2004), "Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Denetim Odaklarının Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi", *Gazi Üniv. Çorum İlh. Fak. Der. c.III*, s. 5, ss. 65–88.
- Certel, H. (2003), *Din psikolojisi*, Ankara: Andaç Yayınları.
- Dağ, İ. (1991), "Rotter'in İç-dış Kontrol Odağı Ölçeği (RİDKOÖ)'nin Üniversite Öğrencileri İçin Güvenirliği Ve Geçerliliği", *Psikoloji Dergisi*, Aralık, c.7 sayı 26,
- Dirik, G. ve GÜNAY, E. (2009), "Dindarlık, Kontrol Odağı ve Psikolojik Sıkıntılar", *Civilacamedy Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 47–62.
- Fowler, W. J. (1981), *Stages of Faith, the Psychology of Human Development and The Quest for Meaning*, San Francisco: Harper and Row.
- Fowler, W. J. (1991), *Weaving the New Creation: Stages of Faith and The Public Church*, San Fransisco: Harper Collins.
- Fowler, W. J. (1995), *Stages of Faith, the Psychology of Human Development and The Quest for Meaning*, San Francisco: Harper Collins Publisher.
- Gorsuch, R. L. (1994). "Toward Motivational Theories of Instrinsic Religious Commitment", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33: 315–325.
- Gülaçtı, F. (1999), *Üniversite Öğrencilerinin İnsan Doğasına İlişkin Tutumları, İçten veya Dıştan Denetimli Olma ile Bazı Değişkenler Arasındaki İlişkiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniv. Sos. Bil. Esnt.
- Gürses, İ. (2002), "Dindarlık ile tutumlar ve Otoriteryen Kişilik ilişkisi", *Gençlik, Din Ve Değerler Psikolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Gürses, İ. (2007), "Din Eğitimi Kişilik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniv. İlh. Fak. Der.*, c.16, s.:2, ss. 79–122.
- Hökekleli, H. (1993), *Din Psikolojisi*, Ankara: TDV Yayınları.
- İlgar, M. Z. (1995), *Denetim Odağının Değer Sistemleri Ahlaki Gelişim Düzeyi ve Öz-Ahlaki Değerlendirme Üzerindeki Etkileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1972), *Sosyal değişimin boyutları (İzmir Lise Öğrencileri Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yay.
- Kahoe, R.D. (1974), "Personality and Achievement Correlates of Intrinsic and Extrinsic Religious Orientations", *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 812–818.
- Karaca, F. (2007), *Dini Gelişim Teorileri*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi (Dem) Yayınları.
- Karasar, N. (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Akademik Yay.
- Kayıklık, H. (2005), "Psikolojik Açından İnanç, İman ve Şüphe", *AÜF Dergisi*, XLVI, s. 133–155.
- McIntosh, D.N. ve Spilka, B. (1990), "Religion and Physical Health: The Role of Personel faith and Control", In M.L. Lynn and D.O. Moberg (Eds.), *Research in The Social Scientific Study of Religion*, (c. 2, ss. 167–194), Greenwich, CT: JAL.

- McIntosh, D.N., Kojetin, B.A. ve Spilka, B. (1985), "From of Personal Faith and General and Specific Locus of Control", -Paper Presented at- *The Annual Meeting of The Rocky Mountains Psychological Association*, Tucson, AZ: April 24–27.
- Ok, Ü. (2007), *İnanç Psikolojisi*, Ankara: Avrasya Yay.
- Ok, Ü. (2009), "Dini Şemalar Ölçeğinden İnanç veya Dünya Görüşü Şemaları Ölçeğine", *Cumhuriyet Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 149–155.
- Ok, Ü. (2011), "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme ve Geçerlilik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 528–549.
- Ok, Ü. (2012), "İnanç veya Dünya Görüşü Aşamaları, Şemaları ve Gelişim Biçimleri: Kişisel-Anlatıya Dayalı İnanç Gelişim Çizgileriyle ilgili Nicel Ölçümler", *Ç.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi (Din Psikolojisi Özel Sayısı)*.
- Özbaydar, B. (1970), *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Baha Matbaası.
- Özdoğan, Ö. (2010), *Mutluluğu Seçiyorum*, 5. Baskı, Ankara: Özdenöze Yayınları.
- Pargament, K.I., Steele, R.E., ve Tyler, F.B. (1979), "Religious participation, religious motivation, and individual psychosocial competence", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 18, 412-419.
- Perry, W.,G. (1970), *Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years: a Scheme*. New York: Holt, Rinehart and Winston, inc.
- Pervin, L. (1996), *The Science of Personality*, New York: John Wiley and Sons Inc (Lehigh Press).
- Plotnik, R. (2009), *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Tamer Geniş) İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Rotter, J. (1966), "Generalized Expectancies for Internal vs. External Control of Reinforcement", *Psychological Monographs*, 80, 1–28.
- Rotter, J. (1975), *Some Problems and Misconceptions Related to the Construct of Internal versus External Control of Reinforcement*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43(1), 56–57.
- Rotter, J. (1990), *Internal Versus External Control of Reinforcement: A Case of History of a Variable*, *American Psychologist*, 45, 489-493.
- Savaşır, I. ve Şahin. H.N. (1997), *Bilişsel-Davranışçı Terapilerde Değerlendirme: Sık Kullanılan Ölçekler*, Ankara: Türk Psikologları Derneği Yay.
- Sezen A.V. (2008), *Üniversite Öğrencileri Örnekleminde İman Gelişimi ve Dinsel Fundamentalizm Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Çalışma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: DEÜ. Sosyal Bilimler Enst.
- Streib, H. (2001), "Faith Development Theory Revisited: The Religious Styles Perspective", *The International Journal for The Psychology of Religion*, 11, 143–158.
- Strickland, B.R. ve Schaffer, S.J. (1971), I-E, I-E & F. *Journal for The Scientific Study of Religion*, 10, 366–369.
- Sturgeon, R.S. ve Hamley, R.W. (1979), "Religiosity and Anxiety", *The Journal of Social Psychology*, 108, 137–138.
- Taplamacıoğlu, M. (1962), "Yaşlılara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi", *A.Ü.İ.F.D.* 10, 141–151.
- Tebbi, C.K., Mallon, J.C., Richards, M.E. ve Bigler, L.R. (1987), "Religiosity and Locus of Control of Adolescent Cancer Patients", *Psychological Reports*, s. 61, ss. 683–696.
- Yeşilyaprak, B. (2006), "Denetim Odağı", *Eğitimde Bireysel Farklılıklar*, (Edt. Yıldız Kuzgun ve Deniz Deryakulu), Ankara: Nobel Yay.